

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Demografske i etničke promjene u BiH

Emirhafizović, Mirza; Zolić, Hasan; Cvitković, Ivan; Kukić, Slavo; Popov Momčinović, Zlatiborka ...

Cvitković, Ivan

2019

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/91049e4c-8321-4750-a2e9-ab1acb63d685>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

DOBNA STRUKTURA I REPRODUKCIJA STANOVNIŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

Mirza Emirhafizović
Hasan Zolić

Apstrakt

Cilj je ovog rada predstaviti promjene u dobnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine u kontekstu njegove reprodukcije. U tu svrhu analiziraju se podaci iz dva osnovna izvora: popisi stanovništva iz različitih perioda i vitalna statistika. Usporedba podataka dobivenih popisima stanovništva (1971, 1981, 1991. i posljednji iz 2013. godine) ukazuje na smjer i dinamiku preobrazbe dobne strukture stanovništva – od mladog preko zrelog do izrazito starog tipa. S obzirom na uzajamnu povezanost dobne strukture i nivoa nataliteta, taj aspekt u radu se posebno razmatra. Stoga su istaknute strukturne promjene unutar fertilnog kontingenta kao bitne odrednice reprodukcije stanovništva. Rezultati popisa stanovništva provedenog 2013. godine sumirali su demografski bilans rata (1992–1995) i nepovoljne socio-ekonomske situacije u poslijeratnom (tranzicijskom) periodu. Stjecaj takvih okolnosti, posredstvom populacijskih procesa, destruktivno se odrazio na razvoj stanovništva Bosne i Hercegovine, što se prvenstveno ogleda u smanjenju njegove brojnosti i progresivnom starenju.

Ključne riječi: dobna / starosna struktura, fertilitet, reprodukcija stanovništva, Bosna i Hercegovina

Uvod

Aktuelni razvoj stanovništva Bosne i Hercegovine nije moguće apstrahirati od utjecaja rata (1992–1995), i, generalno, populacijskih tendencija iz bliže i dalje prošlosti. Ako bi trebalo izdvojiti glavna obilježja savremene demografske slike Bosne i Hercegovine, ona bi bila: denatalitet, rapidno starenje stanovništva, stalno iseljavanje populacije u optimalnoj radnoj i reproduktivnoj dobi, rast stope mortaliteta zbog rastućeg udjela starih osoba te depopulacija¹

¹ Depopulacija je demografski pojam kojim se označava smanjenje broja stanovnika u nekom području, bilo zbog opadanja prirodnog priraštaja uslijed sniženja stope nataliteta ili porasta stope mortaliteta, bilo zbog masovnije emigracije, ili kombinacijom obje pojave (Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja, 1998).

uzrokovana prevagom negativnih nad pozitivnim komponentama ukupnog kretanja stanovništva. Na dobnoj strukturi stanovništva oslikavaju se i recentni i dugotrajni demografski procesi, dok su njome istovremeno uvjetovani. Sudeći prema vitalno-statističkim parametrima, radi se posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva u koju je Bosna i Hercegovina isforsirano ušla spletom ratnih okolnosti i loše poratne ekonomske situacije. Nepostojanje odgovarajućih socio-ekonomskih pretpostavki za takav reprodukcijski režim, kakav je bio slučaj u razvijenim evropskim zemljama, navodi na konstataciju da je prije riječ o svojevrsnoj *kvaziposttranziciji* (Wertheimer–Baletić 2005).

Kretanje ukupnog broja stanovnika prema popisima

Za analizu razvoja stanovništva Bosne i Hercegovine uputno je sagledati promjene u njegovoj brojnosti prema popisima provedenim poslije Drugog svjetskog rata, uključujući i posljednji. Varijacije u ukupnom broju stanovnika tokom vremena proizlaze iz konstelacije sastavnica populacijske dinamike (natalitet, mortalitet i migracije) koje su određene složenim spletom brojnih faktora. Tu činjenicu treba uvažiti prilikom razmatranja recentnog razvoja stanovništva Bosne i Hercegovine (od druge polovice 90-ih godina), jer se suštinski razlikuje u odnosu na period koji je uslijedio po završetku Drugog svjetskog rata.

Tabela 1: Ukupan broj stanovnika Bosne i Hercegovine prema popisima (1948–2013)

Godine popisa	Ukupan broj stanovnika	Verižni indeksi*	Prosječna godišnja stopa rasta / pada (u %)*
1948.	2.564.308	-	-
1953.	2.847.459	111,0	2,1
1961.	3.277.948	115,1	1,8
1971.	3.746.111	114,2	1,3
1981.	4.124.256	110,1	1,0
1991.	4.377.033	106,1	0,6
2013.	3.531.159	80,7	-1,0

Izvor: Agencija za statistiku BiH, 2014; 2016.

*Izračun autora

Vrlo visoki prirodni priraštaj nakon Drugog svjetskog rata osiguravao je prosječni godišnji rast stanovništva po stopi nešto višoj od dva posto u međupopisnom intervalu 1948–1953. godine (period natalitetne kompenzacije). Treba istaknuti da se Bosna i Hercegovina tad još uvijek nalazila na počet-

ku demografske tranzicije, koju su karakterizirale visoke norme rađanja (u prosjeku više od petero djece po ženi) (Frejka – Sardon 2004) i opadajući mortalitet. U narednim decenijama, uslijed progresivne tranzicije nataliteta / fertiliteta, ovaj trend je usporen, tako da je u između 1981. i 1991. godine stopa rasta stanovništva već bila niža od jedan posto. U uvjetima sniženog mortaliteta, ali i iseljavanja izvan zemlje, stopa rasta stanovništva bila je prevažodno funkcija nataliteta. U cijelom promatranom razdoblju od 1948. do 1991. godine, stanovništvo Bosne i Hercegovine uvećalo se za 70 posto. Do početka 90-ih *demografska inercija*² je u određenoj mjeri neutralizirala negativne efekte opadanja stope nataliteta, pa stanovništvo i dalje ima tendenciju rasta, iako znatno usporenijim tempom.

Prema rezultatima popisa stanovništva provedenog 2013. godine³, u Bosni i Hercegovini živi 3 531 159 stalnih stanovnika⁴. To je prvi put nakon Drugog svjetskog rata da je registriran manji broj stanovnika u odnosu na prethodni popis. Negativna razlika u ukupnom broju stanovnika prema popisima iz 1991. i 2013. godine iznosi **845 874**, što predstavlja relativno umanjenje od 19,3 %. Ustanovljena brojnost stanovništva posljednjim popisom odgovara stanju iz druge polovice '60-ih godina, ali su bitno drugačija njegova dinamička i strukturalna obilježja. Ovo umanjenje od skoro petine stanovništva, praćeno pogoršanjem njegove dobne strukture, posljedica je rata, ali i poratne društvene krize, kojima su imanentni faktori s izrazito nepovoljnim djelovanjem na populacijske procese. Po svome intenzitetu izdvajaju se: visoki ratni mortalitet (direktni ljudski gubici⁵), prisilne migracije⁶ i neostvareni natalitet u ratnim godinama, nezadovoljavajući povratak izbjeglica i iseljenika iz inostranstva, nastavak trenda odljeva stanovnika izvan Bosne i Hercegovine i nakon rata, te stalni pad stope nataliteta u uvjetima društveno-ekonomske tranzicije.

² Sintagma demografska inercija (momentum) koristi se da bi se objasnila povezanost između dobne strukture, odnosno volumena fertilnog kontingenta i budućeg kretanja stanovništva (Keyfitz 1971).

³ Rezultati popisa stanovništva iz 2013. godine objavljeni su 30. 6. 2016. godine.

⁴ U ovom popisu za utvrđivanje ukupnog broja stanovnika primijenjena je koncepcija "uobičajenog stanovništva".

Vidjeti više u: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine 2016.

⁵ Publikacija pod nazivom „Bosanska knjiga mrtvih – ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995.“ Istraživačko-dokumentacionog centra (IDC) sadrži poimenični popis od 95 940 ubijenih i nestalih osoba tokom rata 90-ih godina.

Link: <https://www.documenta.hr/hr/bosanska-knjiga-mrtvih-popis-95.940-imena-ubijenih-i-nestalih-u-ratu-u-bih.html>

⁶ Procjenjuje se da je tokom rata (1992–1995) više od polovice predratnog stanovništva napustilo svoje domove od čega je oko 1,2 miliona osoba izbjeglo u inozemstvo.

Restriktivni natalitet, koji je podložan daljem padu⁷, uz istodoban rast stope mortaliteta, rezultirao je neizbježnom inverzijom – većem broju umrlih od broja živorođenih. Time je negativna prirodna promjena prvi put u Bosni i Hercegovini zabilježena 2007. godine, odnosno od tada je, s izuzetkom nulte vrijednosti 2008. godine, smrtnost postala dominantna komponenta prirodnog kretanja stanovništva. Negativni predznak prirodne promjene od 2009. godine postaje ustaljen, s tendencijom daljeg porasta njegove vrijednosti. Od 2013. do 2016. godine samo je po osnovi negativne razlike između broja živorođenih i broja umrlih izgubljeno više od 23 000 stanovnika.⁸

Budući da je Bosna i Hercegovina tradicionalno iseljenička zemlja⁹, negativan migracijski saldo (veći broj iseljenih od broja useljenih osoba) već dugo je na snazi. Nalazi mnogih istraživanja nedvojbeno pokazuju da su među migrantima najviše zastupljene uzrasne grupe od punoljetstva do sredovječne dobi, naročito ako se radi o ekonomskom tipu migracija. Unutar ovog dobnoga raspona, prevladavaju osobe u dvadesetim godinama, a to je upravo populacija s najvećim (*pro*)*kreacijskim* potencijalom. Imajući u vidu negativne demografske učinke selektivnosti migranata prema dobi, koji imaju ne samo trenutni, nego i dugoročni karakter, ukupna depopulacija bila je neminovna, a nastaviti će se i u budućnosti. Prema demografskim projekcijama Ujedinjenih nacija (srednja varijanta), očekuje se da će se u Bosni i Hercegovini do 2050. godine broj stanovnika u odnosu na 2015. godinu biti manji za oko 20 posto (UN, 2015).

Promjene u dobnoj strukturi

Dobna / starosna struktura spada u najvažnije parcijalne strukture stanovništva, jer predstavlja ključnu odrednicu bioreprodukcijeskoga potencijala o čijem stepenu iskorištenosti (u smislu intenziteta rađanja) ovisi budući volumen fertilnog i radno sposobnog kontingenta. Dobna skupa sa spolnom strukturom stanovništva formira se kao rezultanta interakcije demografskih procesa, a ujedno predstavlja i prediktor trendova u domeni fertiliteta, mortaliteta i migracija (McVey – Kalbach 1995; Hourichi – Preston 1988).

Promjene u dobnoj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine prate dva paralelna trenda: povećanje udjela starih sa 65 i više godina i opadanje udjela

⁷ Vrijednost opće stope nataliteta u 2013. godini niža je za 4,8 promila u odnosu na 1996. godinu, dok je stopa mortaliteta u istom periodu povećana za 2,4 promila (Agencija za statistiku BiH 2014). U 2015. godini Bosna i Hercegovina sa 7,6 promila ima najmanji broj živorođene djece na 1 000 stanovnika, tj. najnižu opću stopu nataliteta od svih zemalja u okruženju.

⁸ Podaci dostupni na: <http://www.bhas.ba>

⁹ Bosna i Hercegovina je, prema procjenama Svjetske banke, na pragu XXI stoljeća, poslije Albanije, evropska zemlja s najvišim postotkom iseljeničke populacije u odnosu na ukupan broj stanovnika (Word Bank, 2011).

mladih (0–14 godina). To se može vidjeti iz usporedbe podataka o udjelu velikih dobnih grupa u ukupnom stanovništvu prema popisima (1971, 1981, 1991, i 2013) prikazanih u tabeli koja slijedi.

Tabela 2: Udio velikih dobnih grupa u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine i relevantni analitički pokazatelji prema popisima stanovništva (1971–2013)

Godina popisa	Broj stanovnika u 000	Ukupno	Dobna struktura (%)			Prosječna dob	Indeks starosti ¹⁰	Broj muškaraca na 1 000 žena
			0–14 godina	15–64 godina	65 i više godina			
1971.	3746	100,0	34,4	60,5	4,7	26,9	13,67	959,76
1981.	4124	100,0	27,5	66,2	6,1	29,6	22,08	989,18
1991.	4377	100,0	23,5	67,7	6,5	34,0	27,68	995,69
2013.	3531	100,0	15,4	70,4	14,2	39,5	92,33	962,97

Izvori: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2014; 2016.

Predloženi podaci o udjelima mladih i starih u tabeli br. 2 pokazuju da je dobna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine 1971. godine bila na samom prijelazu iz mladog (ekspanzivnog) u zreli (stacionarni) tip. Narednim popisom stanovništva 1981. godine udio mladih je opao za 7 % u odnosu na deceniju ranije, dok je udio starih dosegao 6,1 %. Prijelazna faza je okončana, pa je stanovništvo Bosne i Hercegovine, prema omjeru mladih i starih, već pripadalo zreлом tipu dobne strukture. Popis stanovništva iz 1991. godine registrirao je daljnje smanjenje udjela mladih do 14 godina, koji je pao ispod jedne četvrtine (23,5 %), te neznatno uvećavanje staračkog kontingenta (6,5 %). Uzimajući u obzir sljedeće kriterije: udio mladih do 19. godine (31,7 %), postotak starih 60 i više godina (11 %), zatim prosječnu dob stanovništva (34 godine), te indeks starosti (27 starih na 100 mladih 0–14 godina), evidentno je da se stanovništvo Bosne i Hercegovine početkom 90-ih godina nalazilo na pragu demografskog starenja. Unatoč opadanju stope prirodnog prirasta, Bosna i Hercegovina je raspolagala s relativno značajnim bioreprodukcijom potencijalom, zahvaljujući kojem su se još izvjesno vrijeme mogle odgoditi negativne populacijske tendencije. Međutim, zbog rata je preuranjeno izgubljena biološka vitalnost neophodna za rast stanovništva, tako da je depopulacija (prirodna i ukupna) ubrzana i do nekoliko decenija (Bošnjović 2006).

Podaci posljednjeg popisa stanovništva iz **2013. godine** kvantificiraju demografski bilans proteklih zbivanja, od kojih je rat iz 90-ih, svakako, najekstremnije. Djeca (0–14 godina) čine 15,4 % ukupnog stanovništva, a ako se

¹⁰ Računa se prema formuli: $is = \frac{P(65+)}{P(0-14)} \cdot 100$

ovoj dobnoj grupi doda i sljedeća kohorta, onda udio mladih do 19. godine iznosi 22,3 %. U usporedbi sa stanjem iz 1991. godine, broj mladih (0–14 godina) u 2013. je skoro dvostruko manji, dok je na drugoj krajnosti dobne piramide, postotak osoba od navršene 65. godine do najstarije životne dobi više nego udvostručen. Za njen budući demografski razvoj indikativno je to da je udio djece mlađe od 15 godina skoro izjednačen s udjelom populacije starih 65 i više godina u ukupnom stanovništvu (15,4 % i 14,2 % respektivno).

Period prijelaza iz stacionarnog u regresivni stadij je, prvenstveno zbog rata, trajao kraće, tako da je dobna struktura stanovništva Bosne i Hercegovine pogoršana bržim tempom nego što bi se to dogodilo u odsustvu ekstremnih okolnosti. Zbog deficitarnog rađanja, o kojem isključivo ovisi priliv novih naraštaja u sve dobne funkcionalne kontingente, demografski okvir biološke reprodukcije biva suženiji. Osim toga, stalni trend iseljavanja iz Bosne i Hercegovine dodatno usložnjava ionako lošu demografsku perspektivu, jer migranti sa sobom odnose svoj bioreprodukcijski potencijal koji će najvjerojatnije ostvariti u odredišnoj zemlji.

I. Pool tranziciji u domeni nataliteta i mortaliteta dodaje i tranziciju dobne strukture, poentirajući da je starenje njena posljednja faza (Pool 2010). Produženje prosječnog životnog vijeka značajno je doprinijelo većoj koncentraciji starih osoba (starenje odozgo). I na globalnom nivou najbrže rastuća populacija je ona od 60. godine naviše (UN, 2015). Srednje trajanje života na dan rođenja u Bosni i Hercegovini u posljednjih nekoliko decenija osjetno je poraslo (od 1970. do 2010.¹¹ i za muškarce i za žene više od 9 godina u prosjeku), premda je još uvijek ispod prosjeka EU-28 u cjelini. U toku 32 godine (1981–2013) prosječna dob stanovništva povećala se za 10 godina, čime je ovaj indikator demografskog starenja dosegno skoro 40 godina (39,5).

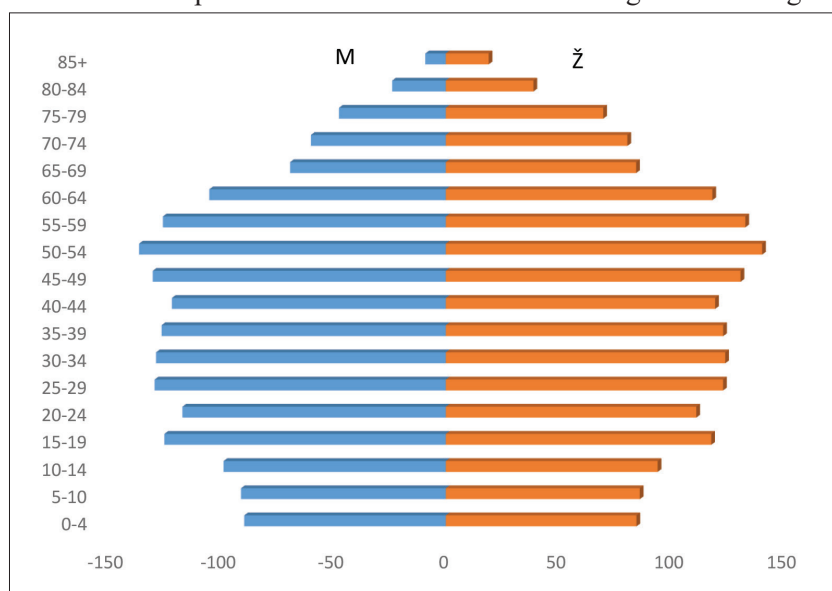
Shodno iznesenim činjenicama, stanovništvo Bosne i Hercegovine zalazi u **duboku starost**, što će u neposrednoj budućnosti sa sobom nositi višestruke socio-ekonomske implikacije. Sasvim je osnovana tvrdnja da će starenje stanovništva utjecati na sve aspekte ljudskog života – od sastava porodica, životnih aranžmana i socijalne pomoći do ekonomske aktivnosti, stopa zaposlenosti, socijalne sigurnosti, uključujući i međugeneracijske transfere (Peace et al. 2007). Sljedstveno tome, starenje stanovništva zasigurno predstavlja jedan od najvećih izazova savremenog bh. društva.

¹¹ Prema skraćenim tablicama mortaliteta stanovništva Bosne i Hercegovine (podaci se odnose na period 2009/2010. godina), koju su izradile autorice Gironi i Grubanov-Bošković (2012), prosječno očekivano trajanje života na dan rođenja iznosi 73,35 za muškarce i 77,56 godina za žene.

Udio mladih (0–14 godina) u Bosni Hercegovini u prosjeku je zemalja EU-28, dok je udio starih u dobi od 65 i više godina za nepuna dva posto iznad prosjeka (podaci za dobnu strukturu stanovništva EU-28 odnose se na 2015. godinu – http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Population_structure_and_ageing).

UN-ove projekcije stanovništva (srednja varijanta) predviđaju da će se do 2050. godine udio mladih (0–14) u Bosni i Hercegovini smanjiti za dodatnih 4 % u odnosu na 2013. godinu, dok će se značajno uvećati kontingent starih (60 i više godina), koji će predstavljati više od trećine stanovništva (40,5 %) (UN, 2015). Prolongirana smrtnost među najstarijom populacijom u osmoj i devetoj deceniji života, odnosno *dugovječnost*, dovest će do daljnjeg povećanja ove dobne kategorije¹².

Slika 1: Starosna piramida stanovništva Bosne i Hercegovine 2013. godine

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (rezultati popisa), 2016.

Starosna piramida omogućava vizualni prikaz dobno-spolne strukture stanovništva nekog područja u određenom trenutku. Njene konture otkrivaju minule tendencije ukupnog kretanja stanovništva (rađanje, umiranje, migracije) koje su uvjetovane kompleksnim sklopom različitih faktora u proteklih devet decenija. O ovim odrednicama ovisi proporcija pojedinih generacija – od najmlađe do najstarije, što se očituje u prostornoj projekciji dobne strukture stanovništva.

¹² S obzirom na nizak i opadajući nivo nataliteta, promjena dobne strukture više je determinirana visinom mortaliteta (cf. Wertheimer-Baletić, 1999).

Iz prikaza starosne piramide stanovništva Bosne i Hercegovine uočava se da je dno piramide uvučeno (tzv. dječija baza), kao i da su stupci, koji predstavljaju djecu uzrasta od 0 do 14 godina, uži u usporedbi sa starijim dobnim grupama. Posljedica je to niske i opadajuće stope nataliteta, ali i iseljavanja stanovništva izvan zemlje, koje je nastavljeno i nakon rata, prvenstveno iz ekonomskih razloga. Poslijeratni demografski oporavak¹³ (1996–1998), kad su zabilježene najviše stope nataliteta u postkonfliktnom periodu, a djelomično i povratak porodica s djecom koja su rođena u inostranstvu, zaslužni su za veću brojnost osoba u petogodištu 15–19. Važno je istaknuti da je deficitarno rađanje tokom rata (1992–1995), u prvom redu, prouzročilo oskudniji priliv osoba u dobnu grupu 20–24 godine¹⁴, što se manifestira suženošću piramide na tom dijelu (“krnja generacija”). Krnjost će trajno obilježavati ovu dobnu kohortu tokom njenog starenja kako se bude pomjerala prema vrhu piramide. Tri susljedne dobne grupe od 25. do 39. godine imaju približno jednake udjele u ukupnom stanovništvu, dok je kod petogodišta 40–44 na piramidi primjetno udubljenje (dio tzv. Generacije X). Manjak osoba u ovoj dobnj kohorti može se pripisati emigraciji i visokom ratnom mortalitetu iz 90-ih godina. Na piramidi je dominantno zastupljena *starija* zrela populacija od srednjih četrdesetih do kasnih pedesetih godina, pri čemu se stupac dobnog intervala 50–54 ističe svojim najširim rasponom (godišta od 1959. do 1963.). Budući da su rođeni u periodu ostvarivanja visokog nivoa nataliteta od završetka Drugog svjetskog rata pa sve do 60-ih godina, pripadnici *baby boom* generacije su, kako njen naziv i sugerira, najbrojniji. Veća smrtnost muškaraca tokom rata, ali i drugi faktori narušili su relativno izbalansiranu spolnu strukturu kakva je bila početkom 90-ih godina¹⁵. Razlike u nivou mortaliteta po spolu uzrokuju disparitet u udjelima žena i muškaraca u trećoj životnoj dobi. Na piramidi je markantna spolna asimetričnost u korist ženske populacije u dobi od 60. godine pa navise zbog prosječno kraćeg životnog vijeka muškaraca. Ovaj prisutni fenomen poznat je pod sintagmom “feminizacija starosti“ (Giddens 2009).

Prema izgledu starosne piramide, koja podsjeća na oblik urne, evidentno je da biološka regresija daje jasan pečat dobnj strukturi stanovništva Bosne i Hercegovine.

¹³ U prve tri poslijeratne godine stopa nataliteta bila je iznad 12 promila, s tim da je najveći intenzitet rađanja u postkonfliktnom razdoblju registriran 1997. godine, kad je stopa nataliteta dosegla vrijednost od skoro 13 promila. Promatrano iz današnje perspektive, te godine bi se uvjetno mogle označiti kao period demografskog oporavka, iako je stopa nataliteta pripadala niskom tipu.

¹⁴ U dobnu grupu 20–24 godine ulaze i ratna godišta 1992. i 1993. (stanje u 2013. godini).

¹⁵ Obratiti pažnju na vrijednosti koeficijenta maskuliniteta prikazane u tabeli 2.

Fertilni kontingent i rađanje

Volumen fertilnog kontingenta, a posebno njegovo jezgro koje čine žene u optimalnoj dobi za rađanje (20–35 godina), osnovna je demografska pretpostavka biološke reprodukcije stanovništva, odnosno obnavljanja generacija. Međutim, efektivna plodnost ovog kontingenta u cjelini, iskazana kroz specifične stope fertiliteta, direktno ovisi o reproduktivnom ponašanju, koje je uvjetovano interakcijom sklopa faktora (bioloških, socijalnih, ekonomskih, psiholoških i ostalih) na makro, mezo i mikro planu (usp. Wertheimer-Baletić 1999; Lutz – Skirbekk – Testa 2006).

Tabela 3: Promjene u strukturi fertilnog kontingenta prema popisima stanovništva (1971–2013)

Godina	Broj žena u fertilnoj dobi (15–49)							
		15–9	20–4	25–9	30–4	35–9	40–4	45–9
1971.	986.183	202.172	157.244	116.003	148.858	141.447	124.235	96.224
1981.	1.106.551	210.898	193.651	173.043	144.324	109.307	141.287	134.041
1991.	1.100.625	174.716	171.267	177.735	175.211	162.545	136.979	102.172
2013.	849.630	117.842	111.173	123.070	124.040	123.121	119.543	130.841

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2014; 2016.

Kao rezultat visokog nivoa nataliteta od završetka Drugog svjetskog rata pa do 60-ih godina, između 1971. i 1981. godine zabilježeno je povećanje ukupnog ženskog stanovništva, a unutar njega i broja žena u optimalnoj fertilnoj dobi (20–34 godine). Zahvaljujući demografskoj inerciji, reproduktivna baza se nastavila širiti i nakon pada stope nataliteta, jer su u nju još uvijek prispijevale pripadnice velike *baby boom* generacije (“eho-efekat”). Za ovaj pozitivni trend također su zaslužni značajni pomaci u suzbijanju dojenačke i, općenito, smrtnosti djece, koji su postignuti u prethodnom razdoblju. Budući da je potrebno proteći 15 godina do ulaska u reproduktivnu dob, smanjenje udjela najmlađeg fertilnog petogodišta postalo je primjetno u međupopisnom periodu 1981–1991.

Početak 90-ih godina (uoči rata) zabilježeno je neznatno smanjenje broja žena u reproduktivnoj dobi u odnosu na prethodni period. Međutim, od ovog desetljeća unutar fertilnog kontingenta sve je izraženija tzv. *translokacija baby boom i baby bust generacija* (Fratczak 2004), a takva smjena naraštaja podrazumijeva i reduciran reproduktivni kapacitet. Snižene norme rađanja to-

kom demografske tranzicije nakon izvjesnog perioda prouzročile su smanjen priliv ženskog stanovništva u fertilni kontingent. Drugim riječima, konstantno je opadala stopa reprodukcije¹⁶ jer se u svakoj narednoj generaciji rađao manji broj djevojčica. Padom vrijednosti neto stope reprodukcije ispod 1 više nije bilo osigurano nadomještanje *majki* jednakim brojem *kćerki*.

Očekivano, podaci popisa stanovništva iz 2013. godine pokazali su smanjenje udjela svih fertilnih kohorti, osim one najstarije (45–49), koja ionako ima minoran doprinos ukupnom natalitetu. Umanjenje broja žena u dobi od 15 do 34 godine u odnosu na 1991. godinu iznosi 222 804. Ustanovljena generacijska depopulacija i starenje fertilnog kontingenta, uz prevladavajući reproduktivni obrazac (oko 1,3 djece prosječno po ženi s tendencijom odgode rađanja), ne pruža osnovu za optimističnu prognozu u pogledu eventualnog povećanja izrazito niske stope nataliteta.

Najpodesniji način da se sagledaju promjene u normi rađanja različitih generacija žena u reproduktivnoj dobi jest kriva fertiliteta. Ona predstavlja (unimodalnu) distribuciju broja živorođene djece od majki u dobi $x+5$ godina na 1 000 žena iz iste dobne grupe, od najmlađe do najstarije fertilne kohorte¹⁷.

Kao što se može vidjeti na grafičkom prikazu, radi se o pozitivno asimetričnoj krivoj (duži je rep na desnoj strani) s različitim vrijednostima moda (najviša specifična stopa fertiliteta). Spljoštenost krive i stepen nagnutosti u desnu stranu odraz je ostvarene plodnosti pojedinih fertilnih kohorti tokom petogodišnjeg perioda (prosjek) ili u danoj godini promatranja.

Usporede li se specifične stope fertiliteta¹⁸ u vremenskom obuhvatu od 1960. do 2013. godine, uočavaju se znatne razlike u njihovim visinama¹⁹. Kriva iz prve polovice 60-ih godina najdominantnija je, što upućuje na veći kvantum fertiliteta u odnosu na kasniji period, čemu je doprinosio širi generacijski raspon žena, uključujući i kohorte u 40-im godinama. Modernizacijski

¹⁶ Važan pokazatelj u proučavanju reprodukcije stanovništva je stopa reprodukcije (bruto ili neto).

Bruto stopa reprodukcije predstavlja prosječan broj živorođene ženske djece koju bi rodila jedna žena tokom svoje fertilne dobi (15–49), uz uvjet doživljenja 50. godine, ukoliko se zadrže istovjetne norme rađanja iz godine promatranja.

$$R_B = \sum_n^r \frac{N_x}{P_{f,x}} \cdot 0,485$$

Izračunava se prema sljedećem obrascu:

¹⁷ Radi se o transverzalnoj metodi analize fertiliteta.

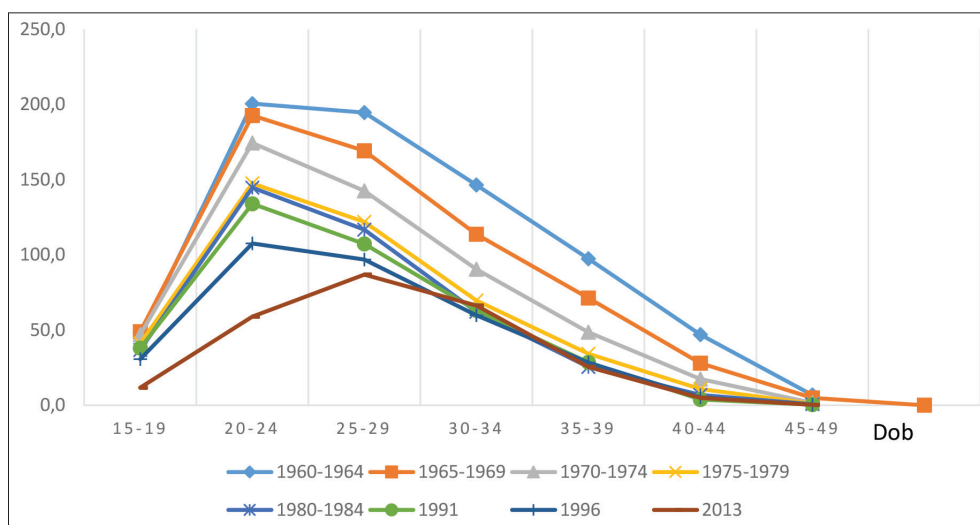
O tome vidjeti više u: Breznik (1980).

¹⁸ Računa se prema obrascu: $f_x = \frac{N_x}{P_{f,x}} \cdot 1000$

¹⁹ Autori Bongaarts – Sobotka (2012) opisuju četiri idealne tipske promjene u dobno-specifičnim stopama fertiliteta koje se mogu identificirati: periodska kvantna promjena, periodska promjena tempa, kohortna kvantna promjena i kohortna promjena tempa.

val u socijalističkom razdoblju utjecao je, posredstvom strukturnih preobrazbi stanovništva (podizanje općeg nivoa obrazovanja, transfer radne snage iz agrara u industriju, masovniji angažman žena na tržištu rada, porast urbane populacije i dr.), na modificiranje reproduktivnog ponašanja (planiranje porodice), što se odrazilo na nivo fertiliteta²⁰.

Slika 2: Kretanje specifičnih stopa fertiliteta u Bosni i Hercegovini u odabranim periodima

Grafikon konstruiran na temelju podataka preuzetih iz sljedećih izvora:
Statistički godišnjak BiH, 1981; 1991.
Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2014.

Zapaža se stalno smanjenje broja živorođenih od majki u adolescentskom uzrastu (15–19 godina) i na izmaku reproduktivne dobi; specifična stopa fertiliteta kod najstarije fertile kohorte od 1996. do 2013. godine ima skoro nultu vrijednost. Oštrina vrha krive, koji se u posljednjoj promatranoj godini izdiže iznad dobne kohorte 25–29 (mod), pokazuje da je težište biološke reprodukcije premješteno u drugu polovicu 20-ih godina. Od 2009. godine prosječna dob majki prvoročkinja prešla je 25. godinu, dok od 2011. godine žene u Bosni i Hercegovini svoje prvo dijete u prosjeku rode nakon navršene 26. godine. Postojeće socio-ekonomske prilike ne dopuštaju velikom dijelu osoba u dvadesetim i tridesetim godinama ranije napuštanje roditeljskog doma, pa se prolongira tranzicija u odraslost, koja se povezuje s osamostaljenjem, za što je jedan od markera osnivanje vlastite porodice u određenoj životnoj

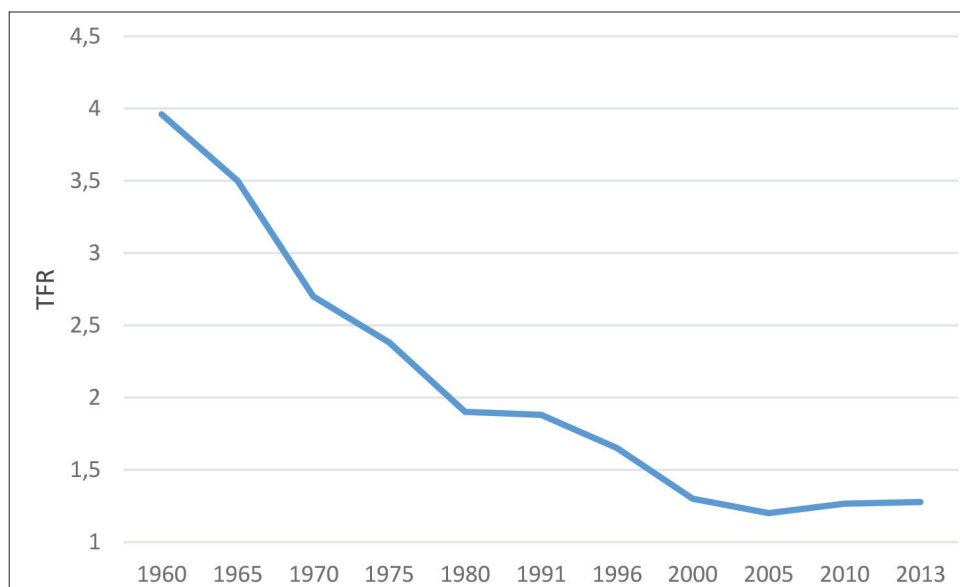
²⁰ Opširnije o tome u: Grebo (1985).

fazi. Odgoda ulaska u brak, koji u bh. društvu uobičajeno prethodi dobivanju potomstva, remeti standardni obrazac redosljeda životnih događaja, što u konačnici rezultira pomjeranjem dobne granice rađanja prvog djeteta (usp. Pinelli – Hoffman-Nowotny – Fux 2001).

Prosječna dob majki pri rođenju prvog djeteta u Evropskoj uniji (stanje u 2013. godini) iznosi 28,7 godina, sa značajnim odstupanjima pojedinih članica od ovog prosjeka. Bosna i Hercegovina u rangu je postsocijalističkih zemalja koje, za važeće standarde u EU, bilježe najmlađu prosječnu dob prvorođkinja (Bugarska, Rumunjska, Latvija, Estonija, Poljska, Litvanija i Slovačka) (Eurostat, 2015).

U nastavku će se dati pregled kretanja totalne stope fertiliteta (TFR)²¹ u razdoblju 1960–2013. godina.

Slika 3: Kretanje totalne stope fertiliteta u Bosni i Hercegovini (1960–2013)

Izvori: Statistički godišnjak BiH, 1981. i 1991; Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, 2014.

Na slici br. 3 uočava se je da je totalna stopa fertiliteta u stalnom padu tokom 60-ih i 70-ih godina, čime je njena vrijednost tendirala samom pragu

²¹ Totalna stopa fertiliteta (engl. akronim TFR – Total Fertility Rate) označava prosječan broj djece koju bi rodila jedna žena tokom svoje reproduktivne dobi (15–49 godina) ukoliko doživi njen kraj, a uz pretpostavku održanja kontinuiteta aktuelne norme rađanja. To je precizniji pokazatelj visine rađanja u određenoj populaciji od opće stope nataliteta, a računa se prema sljedećem obrascu:

$$TFR = 5 \sum_{15-49} f_x / 1000$$

jednostavne reprodukcije stanovništva. U Bosni i Hercegovini, kao ni u mnogim zemljama pad fertiliteta nije se zaustavio na oko dvoje djece u prosjeku (Lesthaeghe 2010). Tako je već na samom prijelazu iz 70-ih u 1980. godine vrijednost ovog pokazatelja iznosila manje od 2,1 djece po ženi, i od tada se nikad nije vratio na nivo koji je neophodan za obnovu generacija²². Upravo je u tom desetljeću demografska tranzicija napredovala prema svojoj kasnoj podetapi čiji je indikator pad stope nataliteta ispod 20 promila u drugoj polovici 70-ih godina. To je ujedno bila i sljedeća prijelomna tačka skokovitog pada nataliteta tokom njegove ubrzane tranzicije²³.

Tokom 80-ih pa sve do rata 1992. godine nastavljen je pad fertiliteta umjerenim tempom. Sudeći prema visini ostvarene plodnosti u prvim poslijeratnim godinama, na postojeći bioreprodukcijski potencijal *aplicirana* je norma rađanja iz predratnog perioda. U postkonfliktnom razdoblju najveći iznos TFR-a od 1,7 djece po ženi zabilježen je 1997. godine, a već od naredne godine broj živorođenih u stalnom je opadanju (2000. godine u Bosni i Hercegovini rođeno je manje od 40 000 djece)²⁴. Trend stalnog smanjenja rađanja je 2002. godine rezultirao spuštanjem TFR-a ispod najkritičnije tačke, a to je manje od 1,3 djece po ženi. U recentnoj literaturi ova pojava se kvalificira kao “najniži niski fertilitet“, *kako bi se naglasile dramatične implikacije niskog nivoa fertiliteta bez presedana* (Kohler – Billari – Ortega 2006: 1). Izrazito nizak fertilitet pokazao je tek neznatne znake oporavka 2009. i 2012. godine, kad je njegov pokazatelj bio nešto viši od 1,3. Ovo blago povećanje totalne stope fertiliteta može se dovesti u vezu s “tempo-učinkom“²⁵, ali i sa smanjenom brojnošću fertilnog kontingenta. U 2013. godini s 1,27 totalna stopa

²² Niskom fertilitetu doprinosi i to što se jedan dio populacije svoj reproduktivni period okonča bez potomstva. Uzroci nerada mogu biti biološke ili, pak, socijalitetne naravi – *socijalitetni sterilitet*. Već kod kohorti rođenih 50-ih godina zapaža se pojačana tendencija rasta udjela ženskih osoba koje tokom svog reproduktivnog perioda nisu rađale; procjenjuje se da on iznosi između 15 i 20 posto (Frejka – Sardon 2004). Primjenom mikrosimulacijskog modela, udio žena u Bosni i Hercegovini rođenih 1962. godine, koje nisu sudjelovale u reprodukciji nakon što su izašle iz fertilnog perioda, procijenjen je na 17,8 posto (Devolder 2005).

²³ O tome vidjeti više u: Bošnjović (1990).

²⁴ Postranzicijska etapa u razvoju stanovništva otpočela je u atipičnim socio-ekonomskim okolnostima, za razliku od zapadnoevropskih zemlja, pa se otuda javljaju određene kontroverze u vezi s karakterom recentne demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini, ali i u nekim drugim zemljama (v. npr. Wertheimer-Baletić 2005).

²⁵ Vrijednost totalne stope fertiliteta ovisi o dvije komponente: tempo (vrijeme rađanja) i kvantum (nivo) fertiliteta. Odgoda rađanja česta je u uvjetima savremenog reproduktivnog režima, pa nastaje poremećaj u periodskom fertilitetu. Stoga, njegova vrijednost varira iz godine u godinu, iako se broj djece po ženi tokom njene reproduktivne dobi ne mijenja. Tempo-činak nastaje kao posljedica prenošenja dijela rađanja u naredne godine.

O ovome vidjeti više na: <http://www.oeaw.ac.at/vid/popeurope/tempoeffect.shtml>

fertiliteta je za skoro 40% ispod normirane kritične vrijednosti od 2,1 djece po ženi. Ukupno rađanje praktički je svedeno na nivo koji bi bio dovoljan samo za obnovu naraštaja unutar ženske populacije. Na temelju vrijednosti TFR-a, procjenjuje se da je prosječan broj živorođenih djevojčica po ženi u ovoj godini iznosio 0,62 (bruto stopa reprodukcije).

Bosna i Hercegovine je, prema vrijednosti totalne stope fertiliteta, ispod prosjeka EU-28, čak i u 2013. godini, kad je ovaj pokazatelj dosegnuo najniži nivo od 1,54 (http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Fertility_statistics).

Nizak fertilitet u Bosni i Hercegovini nalaže što hitnije kreiranje i provedbu adekvatnih pronatalitetnih mjera u okviru stimulativne populacijske politike. Unatoč pojavi prirodne depopulacije (bijele kuge), Bosna i Hercegovina, zbog složenog unutarnjeg ustrojstva i podijeljene nadležnosti u oblasti socijalne politike po entitetima, nema jedinstvenu populacijsku politiku. U predstavljanju profila Bosne i Hercegovine u publikaciji *World Population Policies* navodi se da ne postoji aktivna intervencija državne vlade kojom bi se utjecalo na rast stope rodosti (UN, 2013). Totalna stopa fertiliteta ukazuje na to da reproduktivni obrazac inklinira rađanju prosječno jednog djeteta u porodici, iako su neka istraživanja pokazala da je dvoje djece želja većine ispitanika²⁶. Progresija ka drugom djetetu, stoga, ne bi smjela biti prepuštena slučaju, već bi imperativno trebala biti stimulirana setom mjera dobro osmišljene populacijske politike s fokusom na majku (porodilju) i dijete.

Umjesto zaključka

Rezultati popisa stanovništva iz 2013. godine pokazali su da je Bosna i Hercegovina doživjela signifikantan demografski pad, koji se i dalje nastavlja. Depopulacija i starenje dominantno određuju tok razvoja njenog stanovništva, a oba procesa dodatno se dinamiziraju povećavanjem razlike između broja živorođenih i broja umrlih (u korist potonjih) iz godine u godinu, te nastavkom iseljavanja, pretežno, mladih. Uslijed takvih populacijskih tendencija, Bosna i Hercegovina se, prema relevantnim pokazateljima, rangira među demografski najkritičnije evropske zemlje. Evidentno je da negativni demografski momentum sve više dolazi do izražaja.

Nizak i opadajući natalitet uz produženje prosječnog životnog vijeka u skorije vrijeme dovest će do neprihvatljivog omjera mladih i starih, a time će biti izazvani još ozbiljniji poremećaji u svim dobnim funkcionalnim kon-

²⁶ Npr. anketa provedena u 2010. godini u okviru projekta *Strategija smanjenja nepovoljnih demografskih tokova na području Kantona Sarajevo*. Oba autora ovog rada bili su članovi stručnog tima.

tingentima. Imajući u vidu da je fertilni kontingent ključna odrednica (bio) reprodukcije stanovništva, naročito zabrinjava njegova daljnja *kontrakcija* zbog smanjenog priliva novih naraštaja i emigracije, koja ne jenjava.

Djelovanje nekih remetilackih faktora na reprodukciju stanovništva moglo bi se eliminirati ili barem ublažiti odgovarajućim mjerama populacijske politike, ali one izostaju.

U uvjetima visokih troškova života u Bosni i Hercegovini, hipernezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti, posebno osoba u dvadesetim i tridesetim godinama, proširenje porodice bi u mnogim slučajevima pogoršalo njihov ionako nezavidan materijalni položaj. Problem nezaposlenosti, koji je među mladima poprimio epidemiološke razmjere, osim što utječe na odluku o sklapanju braka i rađanju, snažan je repulzivni faktor koji će i u narednom periodu poticati iseljavanje iz države. Emigracijom se tako gubi ljudski kapital čime biva ugrožena perspektiva ne samo demografskog nego i, općenito, društvenog razvoja Bosne i Hercegovine.

Literatura

- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2014) *Demografija* (tematski bilten), Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo:
- Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2016) *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013 – rezultati popisa*, Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Bongaarts, J., Sobotka T. (2012) “A Demographic Explanation for the Recent Rise in European Fertility“, *Population and Development Review*, 38(1), pp. 83–120.
- Bošnjović, I. (1990) *Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva*, Veselin Masleša, Sarajevo
- Bošnjović, I. (2006) Demografska budućnost i djelotvorna polikulturalna zajednica Bosne i Hercegovine, *Pregled* 2/2006, pp. 175–192.
- Breznik, D. (1980) *Demografija – analize, metodi i modeli*, Naučna knjiga, Beograd
- Devolder, D. (2005) “Measuring the unintended components of low fertility. Voluntary and involuntary childlessness in Europe“, Paper presented at the *International Meeting on Postponement in Europe organized by the Vienna Institute of Demography*, 1–3 December, Vienna
- Eurostat (2015) Women in the EU gave birth to their first child at almost 29 years of age on average, News release, 85/2015, 13 May 2015 (dostupno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/2995521/6829228/3-13052015-CP-EN.pdf/7e9007fb-3ca9-445f-96eb-fd75d6792965>) [pristupljeno 21. 12. 2016]
- Fratzak, E. (2004) “Family and Fertility in Poland – Changes during the Transition Period“ (paper presented at the *PIE International Workshop on Demographic Changes and Labor Markets in Transition Economies* hosted by Institute of Economic Research (IER), Hitotsubashi University at Sano Shoin, 20-21 February 2004), Tokyo
- Frejka, T., Sardon, J. P. (2004) *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries: A Cohort Analysis*. European Studies of Population, Vol. 13, Kluwer Academic Publisher, Dordrecht / Boston/ London

Mirza Emirhafizović, Hasan Zolić

- Giddens, A. (2009) *Sociology (Sixth Edition)*, Polity Press, Cambridge
- Girone, S., Bošković, G., S. (2012) Postwar Mortality Trends in Bosnia and Herzegovina. [online] Dostupno na: <http://www.uclouvain.be/cps/ucl/doc/demo/documents/GironeGrubanov.pdf> [pristupljeno 19. 12. 2016]
- Grebo, Z. (1985) "Stanovništvo Bosne i Hercegovine 1980-ih godina". *Pregled*. 11–12, str. 1263–1295
- Heršak, E. (ur.) (1998) *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, Institut za migracije i narodnosti; Školska knjiga, Zagreb
- Horiuchi, S., & Preston, S. H. (1988) "Age-specific growth rates: The legacy of past population dynamics". *Demography*, 25(3), 429–440.
- Keyfitz, N. (1971) "On the momentum of population growth". *Demography* 8(1): 71–80.
- Kohler, H.-P., Billari, F. C., & Ortega, J. A. (2006) "Low fertility in Europe: causes, implications and policy options". In F. R. Harris (Ed.), *The baby bust: who will do the work? Who will pay the taxes?* (pp. 48-109). Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers
- Lesthaeghe, R. (2010) The Unfolding Story of the Second Demographic Transition, *Population and Development Review*, The Population Council, Inc., vol. 36(2): 211–251
- Lutz, W., Skirbekk, V., Testa, M.R. (2006) The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research* 2006, pp. 167–192.
- McVey, W. – Kalbach, W. (1995) *Canadian population*, Scarborough, Ontario, Nelson Canada
- Peace, S. et al. (2007) U: Peace, S., Dittman-Kohli, F., Westerhof, J.G. and Bond, J. (U.). *Ageing in Society: European Perspectives on Gerontology* (3rd ed.), SAGE Publications, London, Los Angeles, New Delhi, Singapore
- Pinelli, A., Hoffman-Nowotny, H. J., Fux, B. (2001) *Fertility and new types of households and family formation in Europe* (Population studies, No. 35), Council of Europe, Strasbourg
- Pool, I. (2010) Age-Structural Transitions in Industrialized Countries. In: Tuljapurkar, S., Ogawa, N. and Gauthier, A. (U.). *Ageing in advanced industrial societies*, Springer, Dordrecht, Heidelberg, London, New York
- United Nations (2013) *World Population Policies*, United Nations, New York
- United Nations (2015) *World Population Ageing [highlights]*, United Nations, New York
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2015), *World Population Prospects: The 2015 Revision, Key Findings and Advance Tables*. Working Paper No. ESA/P/WP.241.
- Wertheimer-Baletić, A. (2005) Razmatranja o posttranzicijskoj etapi u razvoju stanovništva. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37(1), pp. 377–388
- Wertheimer-Baletić, A. (1999) *Stanovništvo i razvoj*, Mate, Zagreb
- World Bank (2011) *Migration and Remittances*. Factbook 2011 (2nd Edition), The World Bank, Washington DC

Internetski izvori

<http://www.bhas.ba/>

<https://www.documenta.hr>

<http://ec.europa.eu/eurostat>

<http://www.oeaw.ac.at>